

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

12. ÉVFOLYAM, 3 – 4. SZÁM
2024

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Vendégszerkesztő: Tamás Edit

Tanácsadó és Lektor Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Károlyfalva melletti szőlők

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

A kiadást A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma támogatta

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

TARTALOMJEGYZÉK

KÓKAI SÁNDOR

IN MEMORIAM FRISNYÁK SÁNDOR 1934 – 2024† 1

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – TAMÁS EDIT

A Zempléni-hegység földrajzi kutatástörténete..... 7

FRISNYÁK SÁNDOR

Tájhasználat és antropogén tájformálás a Zempléni-hegységben (895-1920) .. 16

KÓKAI SÁNDOR

A tokaj-hegyaljai városok funkcionális helye és szerepe
Magyarországon (1870) 28

KÓKAI SÁNDOR

A tokaj-hegyaljai városok ún. „városi hányadosa”, mint a városiasodás
értékmérője (1870)..... 46

SÜMEGI PÁL

Magyar honfoglalás környezeti háttere a Bodrogtőzben
(az első elit megtelepedési centrumban) 61

DEMETER GÁBOR

Kísérlet a történeti HDI kiszámítására 1780 körül Magyarországon..... 80

DEMETER GÁBOR

Az 1831-es kolerajárvány terjedésének, tartalmának, intenzitásának
és mortalitásának területi mintázata Északkelet-Magyarországon a
görögkatolikus közösségben – a GIS és a történeti statisztika lehetőségei a
forrásfeldolgozásban..... 91

VIGA GYULA

A bodrogtői kő hasznosításának néhány történeti néprajzi
vonatkozása 103

HAJDÚ ZOLTÁN

Tokaj Európa első gazdaságföldrajzi térképén (1782)..... 114

FILEP ANTAL

A Zempléni - hegység erdeinek használata és a táj manufaktúrái 123

SUBA JÁNOS

Tokaji utászraktanya, árkásztábor és gyakorlótér területének biztosítása
1926-1941 133

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

Történeti értékek szerepe egy leendő Zemplén Geoparkban..... 160

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

A zempléni obszidián tájföldrajzi szemléletű kutatása: új felismerések,
lehetséges hasznosítás..... 171

LESKÓ ANDREA

Zemplén és Sárospatak tárgyi öröksége - bemutatkozik a
Rákóczi Látványtár néprajzi terme..... 184

RINGER ISTVÁN

A sátoraljaújhelyi állami közpince létrejöttének körülményei 193

TAMÁS EDIT

Etnikai, nemzetiségi viszonyok Tokaj-Hegyalján, a
Zempléni-hegység és a Hegyköz területén a 20/21. század fordulóján 204

KITÜNTETETTJEINK

KÓKAI SÁNDOR

Állami kitüntetettjeink 2024 augusztus 20..... 226

TAMÁS EDIT

Leskó Andrea a Balassa Iván díj 2024. évi kitüntetettje 238

KRÓNIKA

FRISNYÁK SÁNDOR

Székely András Bertalan életműve..... 241

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Paládi-Kovács Attila: A magyar nép természeti környezete 247

KÓKAI SÁNDOR

Székely András Bertalan (szerk.): Válogatás a magyarországi
nemzetiségek néprajzi köteteiből 10..... 251

KÓKAI SÁNDOR

Marosvári Attila: A román megszállási politika
Magyarországon (1919–1920)..... 254

SZULOVSZKY JÁNOS

Frisnyák Zsuzsa: Régi históriák a tekintetes urakról.
A komlódtótfalui Becsky-Kossuth kúria..... 258

**AZ 1831-ES KOLERAJÁRVÁNY TERJEDÉSÉNEK,
TARTALMÁNAK, INTENZITÁSÁNAK ÉS MORTALITÁSÁNAK
TERÜLETI MINTÁZATA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A
GÖRÖGKATOLIKUS KÖZÖSSÉGBEN – A GIS ÉS A TÖRTÉNETI
STATISZTIKA LEHETŐSÉGEI A FORRÁSFELDOLGOZÁSBAN**

In Memoriam Frisnyák Sándor

DEMETER GÁBOR

**THE SPREAD, DURATION, INTENSITY AND MORTALITY RATE
OF THE CHOLERA EPIDEMICS IN NE-HUNGARY, 1831 BASED
ON THE REGISTERS OF THE GREEK CATHOLIC COMMUNITY**

In his book published in Prešov in 2013, Anton Liška summarized the losses of the Greek Catholic community during the great cholera epidemic of 1831 in Hungary in a well-organized and coherently structured data base (LIŠKA 2012, 2013). This opens up the possibility of investigating many other phenomena with the help of spatial data and statistics that the author himself had left unexploited. The identification and geocoding of the settlements in the volume allows the spatial and temporal analysis of the epidemic to be studied in the area of north-eastern Hungary, in what is now eastern Slovakia, in Sáros, Szepes, Abaúj and Zemplén counties. After the identification of about 400 settlements, the beginning, the end, the length, speed of spread, the proportion of deaths in relation to the population (severity of the epidemic, mortality) and the intensity of the epidemic (deaths/day) can be specifically studied. Using the 1806 census of the Greek Catholic Bishopric of Mukachevo, it is also possible to determine the population growth of Greek Catholic communities in these municipalities up to the beginning of the epidemic, i.e. to examine how much of the demographic growth (in percent) was destroyed by a single tragic year.

All these phenomena can also be mapped. The age structure of deceased is also available for some parishes, thus we can compare the age structure of the deaths with the age structure of the total population. That way we analyse what age groups suffered the most from the epidemic.

2013-ban Eperjesen kiadott könyvében Anton Liška egy jól áttekinthető, következetes szerkezetű adattárban foglalta össze a görögkatolikus közösség veszteségeit az 1831-es nagy kolerajárvány során (LIŠKA 2012, 2013). Ennek köszönhetően számos olyan további jelenség vizsgálatára nyílik lehetőség a térinformatika és a statisztika segítségével, melyet a szerző maga kiaknázatlanul hagyott. A kötetben lévő települések azonosítása és geokódolása lehetővé teszi a járvány térbeli és időbeli lefolyásának vizsgálatát Északkelet-Magyarország, a mai Kelet-Szlovákia területén, Sáros, Szepes, Abaúj és Zemplén vármegyék területén. Mintegy 400 település azonosítása után konkrétan vizsgálható a járvány kezdete, vége, hossza, terjedési sebessége, a halottak lakossághoz mért aránya (a járvány súlyossága, mortalitása) és az időegység alatti halálozások (járvány intenzitása) mintázata.

Mindeközben – a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség 1806-os összeírása segítségével (UDVARI 1990) – megadható a görög katolikus közösségek népességnövekedése is a járvány kezdetig e településekre, azaz vizsgálható, hogy a demográfiai növekedés mekkora részét emésztette fel egyetlen tragikus év.

Az említett jelenségek mind térképezhetők is és a tanulmányban a történeti térinformatika és történeti statisztikai adatok alapján vonunk le következtetéseket a járvánnyal kapcsolatban. A másik vonalat a mortalitás korstruktúrája képezi. Néhány parókián ugyanis az elhunytak korstruktúrája is rendelkezésre áll, ezek összesítésével, kellően nagy statisztikai elemszámmal összevethetjük a halálozások korfáját a lakosság hipotetikus statisztikai korfájával.

Vizsgálataink relevanciáit elsősorban az adathiány korlátozza: először is, Liška könyve csak a görögkatolikus lakosságot tartalmazza, azaz nem minden esetben reprezentálja a teljes lakosságot (vegyes lakosságú települések esetén a görögkatolikuság kisebbségben van). Másfelől csak a települések egy részén írták össze az elhunytakat, és nem tudni, az adathiány a halálozások hiányára utal-e, vagy a halálozások feljegyzésének hiányára. Így a nulla halálozásszámú településeket kihagytuk a vizsgálatból, ezzel óhatatlanul lyukak keletkeztek a térképeinken (a pontszerű ábrázolás következtében fellépő területi lyukakat az izovonalas extra- és interpoláció segítségével lehet látszólag betölteni). Továbbá, a halálozás intenzitásának vizsgálatánál óhatatlanul torzításként jelentkezik, ha csak 1 halottat jegyeznek be, hiszen ez 1 nap alatt 1/1-es értéket mutatva eléggé magas intenzitást eredményez, miközben a valóságban szigetszerű a jelenség. Éppen ezért az intenzitás vizsgálatánál csak az 1 halott és 1 nap időtartam feletti értékeket vettük figyelembe, ami további lyukakat eredményezett. Végül pedig, a halálozásokat feljegyző papok természetesen nem voltak következetesek és némelyik nem rögzítette a kezdő és végső dátumot, vagy, ha megtette, nem volt

pontos, esetleg nem településre, hanem parókiára (farnost') összesítve adta meg a halálozások számát, ami különösen a több településre kiterjedő (szórványlakosságra utaló) parókiák esetében jelent adatvesztést. Úgyszintén nem tudjuk megítélni, hogy a rögzített halálesetek valóban mind a kolerához kapcsolhatók, hiszen a papok nem voltak képzett orvosok és különösen a filiák esetében nem is voltak minden nap jelen, a halottakat viszont gyakran kiérkezés előtt eltemették a járványveszély miatt. A görögkatolikus papság valószínűleg tevékenyen részt vett a társadalom életében ekkor is, mert a 204 görögkatolikus papból 15 elhunyt, ami 7,3%-os értékével magasabb, mint az összes elhunyt (5702) 5,1%-os értéke. Ez azonban csak az Eperjesi Eparchia 120 ezer lakosára vonatkozó statisztika, további 50 ezer ember, az eparchia görögkatolikus lakosságának közel 30%-a esetében hiányoznak a halálozási statisztikák.

Szintén fontos felhívni a figyelmet, hogy más, állami, nem egyházi források esetében az adatok nem mindig egyeznek, illetve a nem görögkatolikus vidékeken a mortalitás kisebb Dancs László vizsgálatai szerint az itt megállapítottnál, ami a járvány szelődülésére éppúgy utalhat, mint a halálesetek téves megítélésére, hibás regisztrációjára.

Az itt bemutatandó térképeket tehát ezen korlátok figyelembe vételével kell olvasni. Tanulmányunk tehát inkább módszertani szempontból érdemel figyelmet, amennyiben egy ismert és feldolgozott forrás eltérő értelmezési lehetőségeire hívja fel a figyelmet a választott módszer, a GIS alapján.

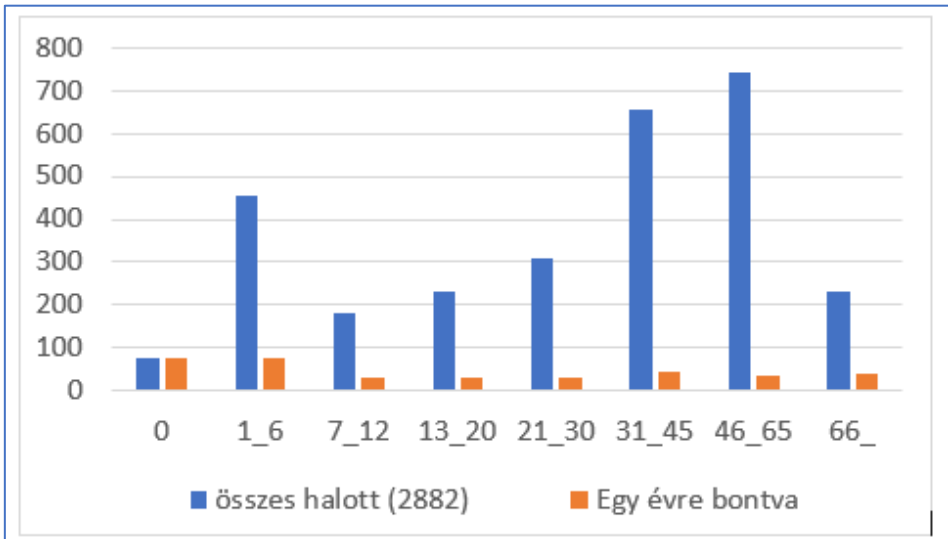
A JÁRVÁNY DEMOGRÁFIAI JELLEGZETESSÉGEI: A HALÁLOZÁSOK KORSTRUKTÚRÁJA

1. táblázat. A halálozások korstruktúrája

	0 év	1-6 év	7-12	13-20	21-30	31-45	46-65	66 év felett
összes halott ismert korstruktúrával (2882)	77	454	180	232	310	655	743	231
cohorsonként %	2,67	15,75	6,25	8,05	10,76	22,73	25,78	8,02
egy évre bontva	77	76	30	29	31	44	37	39

A kötet alapján részben az elhunytak korstruktúrája is rendelkezésre áll (2882), ezek összesítésével összevethetjük a halálozások eloszlását a lakosság tényleges korfájával. Liška adatait összesítve kiemelkedő az 1-6 éves korosztály és a 31-45 éves, valamint 46-65 éves korcsoportok halottakból való részesedése (1. táblázat). Azonban az eltérő szélességű kohorsok miatt ezek az értékek tévesek. Ezért a halálozások számát egy évre lebontva adtuk meg újra (1. ábra).

Ez alapján viszont már a 0 és 1-6 éves korosztályt sújtották leginkább a halálozások. Ez még mindig nem reprezentatív, mert nem tudjuk, hogy az élő 0 és 1-6 évesekhez képest mennyire felülreprezentált a halottak száma e csoportban. Ezért a százalékos kormegoszlást összevetettük az élők korstruktúrájával, igaz csak 1880-ból volt legközelebbi adatunk (2. táblázat). Ezek alapján a társadalmi súlyukhoz képest felülreprezentáltak az elhunytak között az idősek, és a 6 év alatti gyerekek, ellenben kifejezetten alulreprezentáltak a csecsemők, az egy év alattiak.

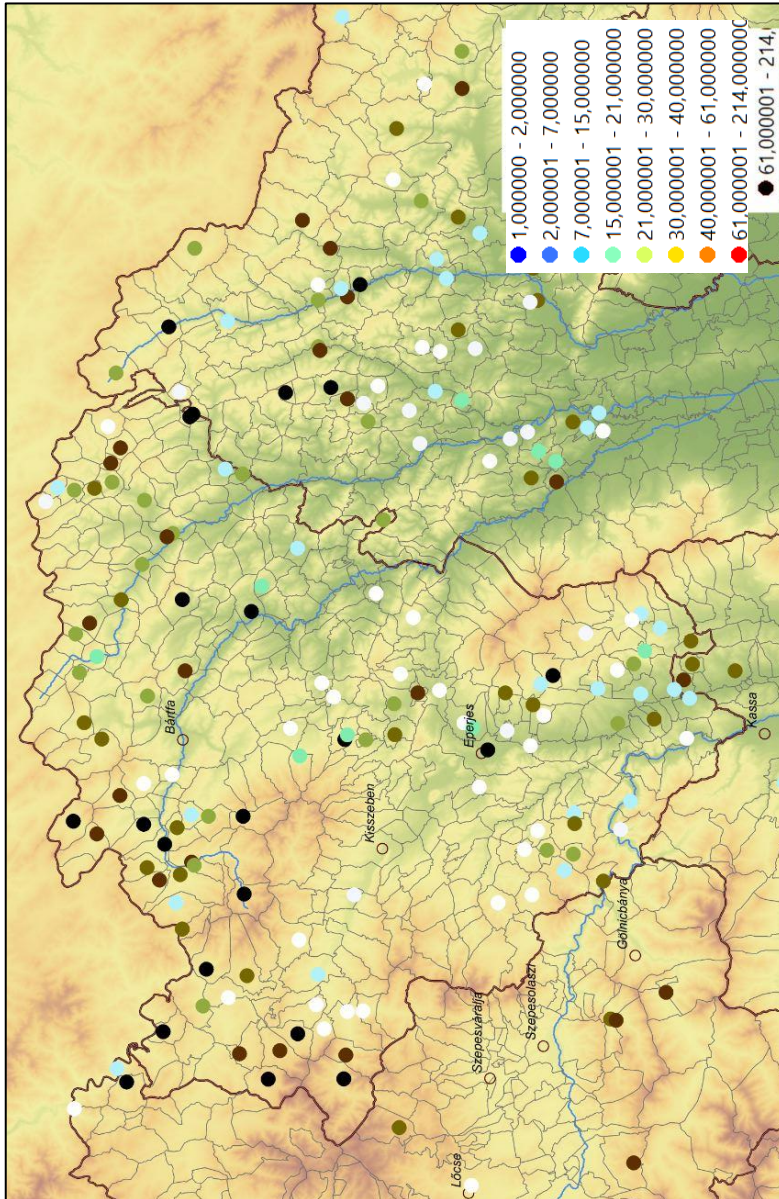
1. ábra. A halálozások számának alakulása korcsoporthoz egyetlen évre vetítve

2. táblázat. A kolerában elhunytak korosztály szerinti felülreprezentáltsága a teljes lakosság kormegoszlásához képest

Korosztály (1880)	Lakos (teljes ország-területen)	Teljes lakosság (%)	Kolerában meghaltak 1831 (%)
6 év alatt	2 790 478	15,32	18,5
(1 év alatt)	497 500	3,63	2,67
60 év felett	1 518 500	8,34	15,05

Összességében a vizsgált terület 326 azonosított településén 1806-1830 között a népesség növekedése 45%-os volt, melyet a kolera 38%-ra csökkentett vissza.

A JÁRVÁNY TERÜLETI SAJÁTOSSÁGAI

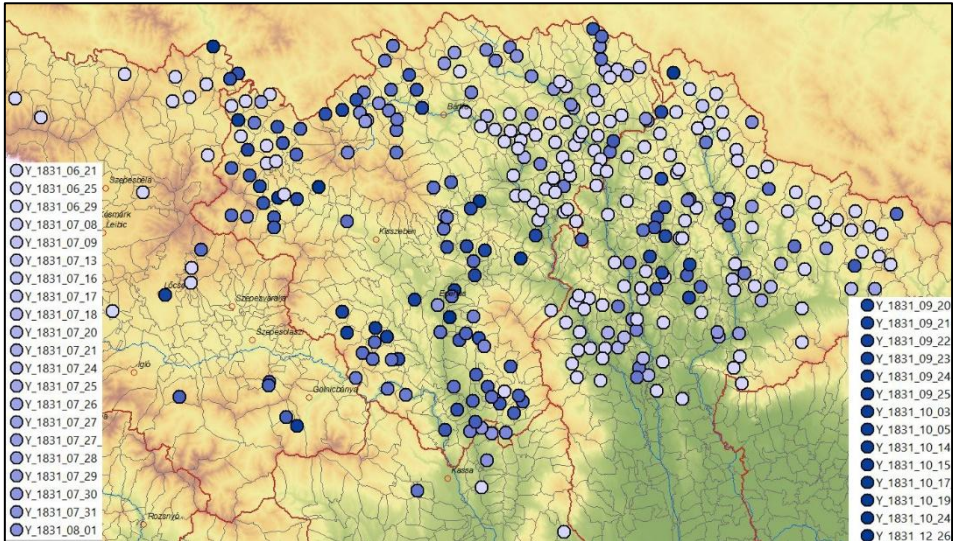
3. ábra. A járvány hossza Szepes-Sáros-Zemplén-Abaúj megyékben 1831-ben

A járvány hosszát illetően a térképezett adatok alapján leszögezhető, hogy az első és utolsó koleraként regisztrált halálest között viszonylag kevés nap telt

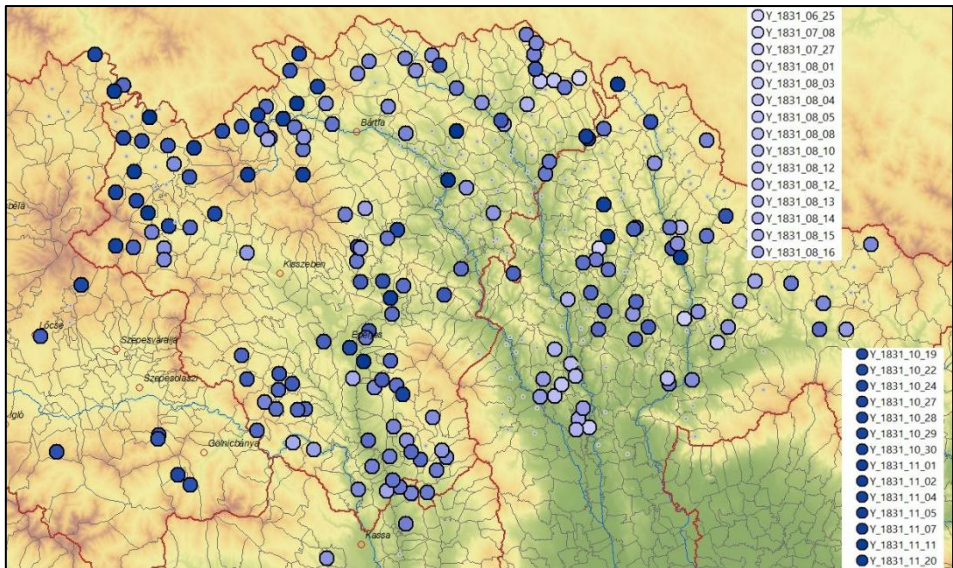
el a mintaterület déli részén a fővölgyekben, míg északon, a galíciai határ mentén hosszabb volt a lefolyása. Szintén hosszan tartott a járvány a hegyvidéki területen, ez igaz mind északon, mind délen. A folyóvölgyekben rövidebb idő alatt lecsengett a járvány – még északon is, ahol különben perzisztensebb volt általánosságban. Szintén jellemző, hogy viszonylag éles mintázatbeli váltásokat láthatunk – szomszédos falvak esetében volt, ahol 1-2 napig tartott a járvány, a mellette lévő falvakban viszont hetekig tombolt.

E mögött az a jelenség áll, hogy a járvány keleten hamarabb kezdődött és nyugat felé terjedt széles fronton (4. ábra). Ez némileg meglepő a várt észak-déli (galíciai határ) és a folyóvölgyek menti terjedéshez képest. Az általános trend mellett az is látható, hogy a mellékvölgyekbe később, az általános terjedési iránnyal szinte ellentétes irányból érkezett meg a betegség, legalábbis Zemplén közepén és Sáros déli részén ez volt a helyzet.

A járvány megszűnése (5. ábra) szinte ezzel épp fordított mintázatot mutatott. A délkelet-északnyugati irányban húzódva hagyta el a vizsgált területet, azaz a galíciai határ szerepe megint csak a lokális mintázatokban figyelhető meg: Sárosban hamar, míg Szepesben a Dunajec mellől a legkésőbb vonult ki a járvány.

4. ábra. A járvány kezdete

5. ábra. A járvány vége

A kolerában elhunytak száma (6. ábra) kifejezetten magas volt Szepes városaiban, azonban itt a görögkatolikus közösség mérete is nagyobb lehetett, ezért érdemes megnézni a mortalitási arányt, a közösség méretéhez mért halálozási számot. Figyelemre méltó továbbá, hogy a halálozások száma az izolált hegyvidéki falvakban, akár a határ mentén, akár attól távol volt magasabb, a folyóvölgyekben alacsonyabb, kivéve a két folyó közti átjárást, összeköttetést biztosító szakaszokat, ahol szintén magas volt a halálozások száma.

A mortalitási ráta (7.ábra) délen sokkal magasabb volt, mint északkeleten, vagy északnyugaton. Míg az utóbbi két helyen a halálozások aránya nem haladta meg a területi átlagot, az 5%-ot, délen ez 10-20%-ot is elért. Sok esetben pedig itt eleve kisebb létszámú volt a görögkatolikus közösség, mint az etnikailag kompakt északi sávban. Azaz a görögkatolikus közösség egészét délen sokkal súlyosabban érintette a járvány, hiszen maga a közösség működése került veszélybe. A déli szórvány nagyobb vesztesége logikus, hiszen a kisebb közösségben az intraetnikus kapcsolatok szerepe sokkal jelentősebb a közösség fennmaradása esetén, mint a közösségek kívüli kapcsolatoké – azaz leginkább csak egymásra számíthattak, egymással érintkeztek, emiatt könnyebben fertőződtek. Szintén érdekes jelenség, hogy a mortalitás olyan területeken is lehetett alacsony (Dunajec), ahol egyébként a járvány elhúzódott, azaz az első és utolsó halálozás között hosszabb idő telt el. Az már nem meglepő, hogy a

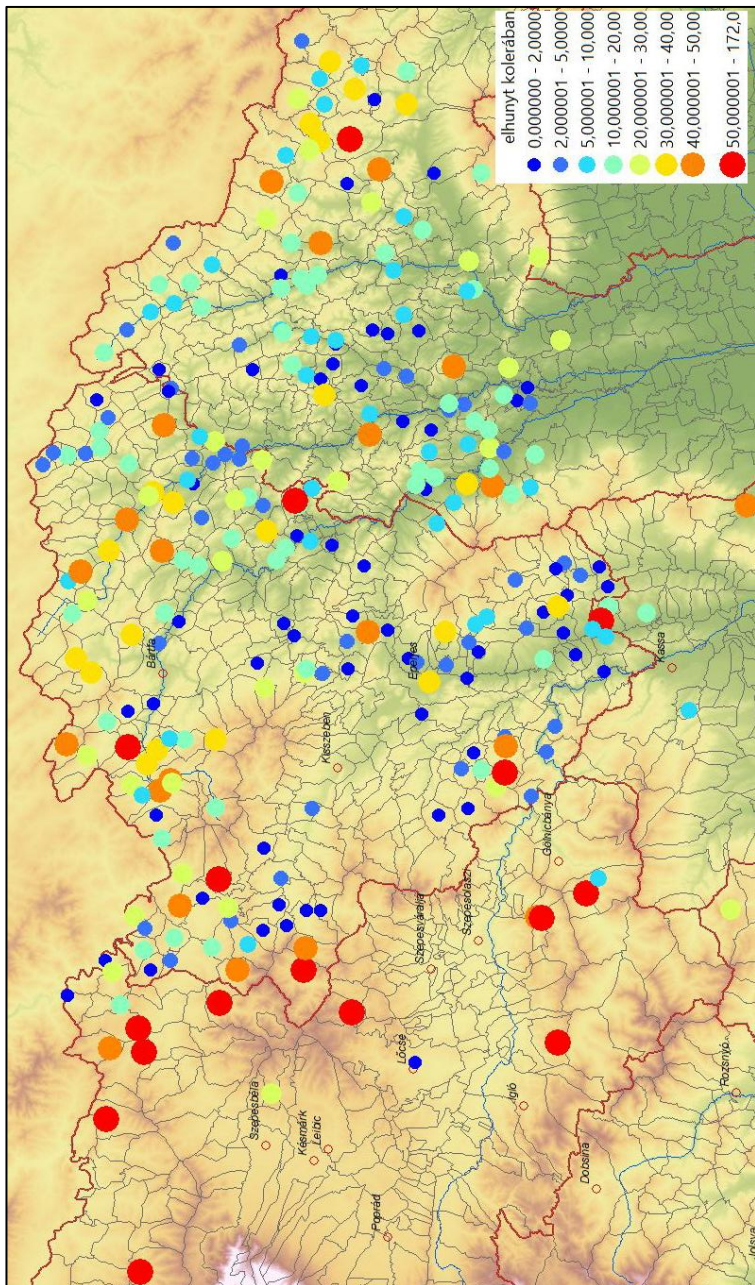
mortalitási ráta a folyóvölgyekben magasabb volt, mint a hegyekben (bár ehhez az is hozzájárul, hogy a görögkatolikus közösség aránya, mérete is kisebb volt).

Végül pedig érdemes a fentiek miatt megvizsgálni az időegység alatti halálozások számát, ami a járvány intenzitásának egyik mérőszáma lehet (8. ábra). Noha itt még kevesebb adat van, hiszen kiesnek az „1 nap – 1 halott” adatok, talán még így is kirajzolódik a trend, hogy Szepes és Sáros határa mentén különösen heves lefolyású volt a járvány, függetlenül annak tényleges hosszától és az elhunytak számától (egyébként mindkettő magas volt). Ezzel szemben a dunajeci határ mentén az intenzitás kisebb volt, mint 10 km-rel mögötte, vélhetően a jobban működő járványellenes intézkedéseknek és a hivatalos személyek jelenlétének köszönhetően. Hasonlóan alacsony volt az intenzitás Zemplén és Sáros határán, a Bodrogot összetevő folyók mellékvölgyeiben, míg magas volt Sáros északi felében a határon is. Ezek oka lehetett még, hogy a megyei peremek és mellékvölgyek egyházigazgatási szempontból is sokszor perifériák lehettek: a filiákba a pap ritkábban ment ki, ezért nem rögzítette pontosan a halálozások dátumát.

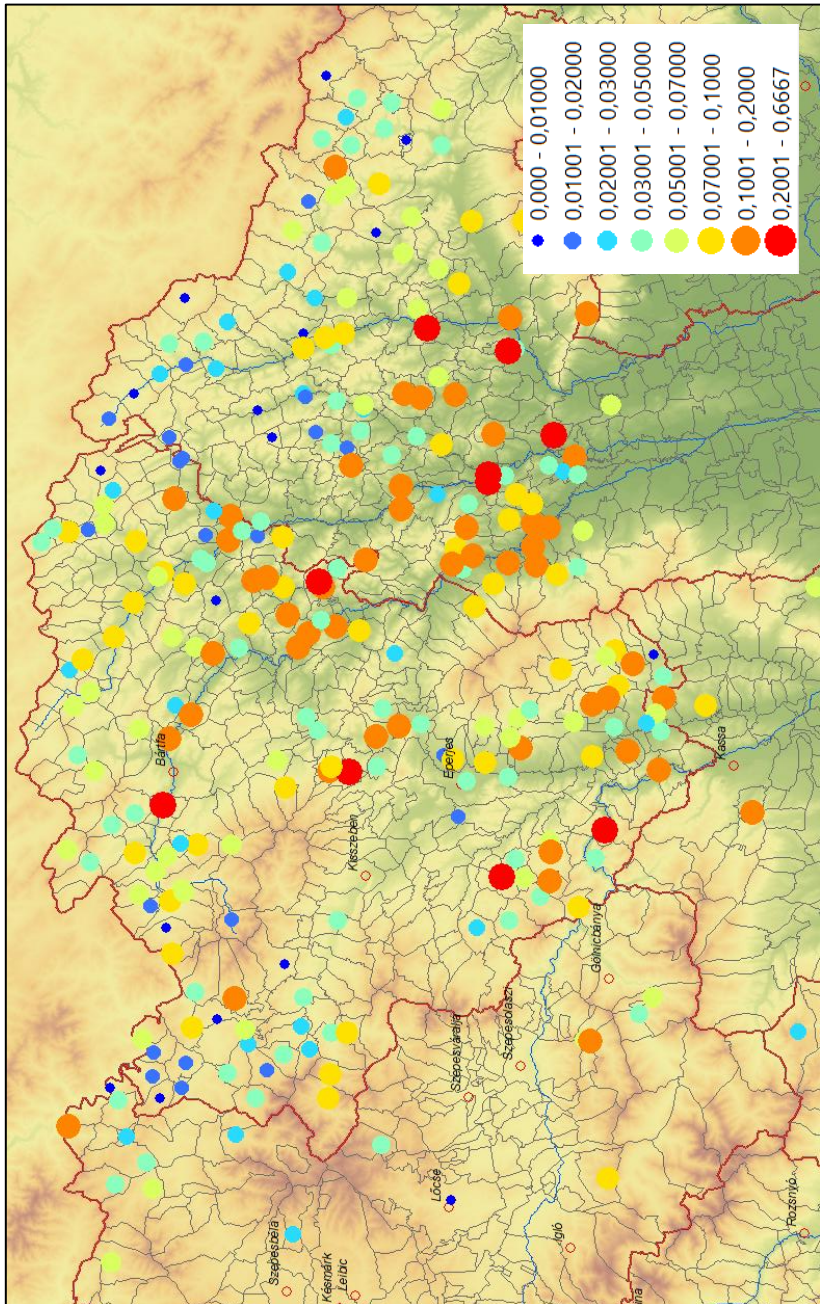
Összességében a forrásunk a halálozásokat a hivatalos jelentésekből nyerhető országos érték fölé teszi a görögkatolikus közösségben és nem tudható, hogy ez valós, vagy téves jelentés eredménye.

IRODALOM

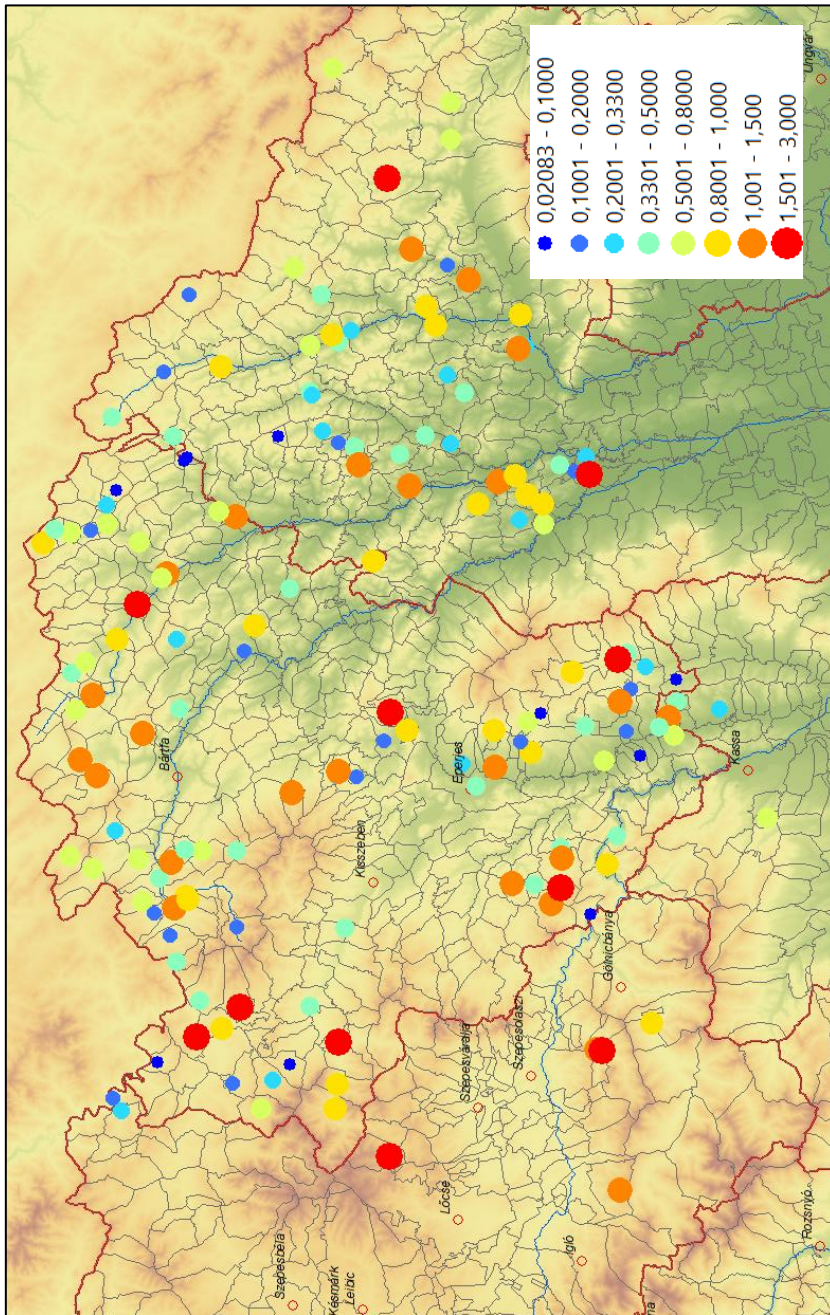
- LIŠKA, A. (2012): Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej Eparchii. Prešov.
- LIŠKA, A. (2013): Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie. Prešov.
- UDVARI I. (szerk.) (1990): A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. sz.). Nyíregyháza, 1990.

6. ábra. A kolerában elhunytak abszolút száma

7. ábra. Mortalitási ráta 1831-ben (kolerában elhunytak az összlakossághoz mérve)

8. ábra. A járvány intenzitása (halál/nap – csak 1 nap és 1 halott feletti értékek szerepelnek)